

А. Сыздықова¹, А. Абубакирова¹, Д. Келесбаев¹, З. Бингол², С.Ш. Мамбетова³

¹Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ, Түркістан, Қазақстан;

²Мугла Сыткы Кочман университеті, Мугла, Түркия;

³Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қазақстан
(E-mail: dinnukhamed.kelesbayev@ayu.edu.kz)

Түркияда туризм кірістері және экономикалық өсу арасындағы қарым-қатынасты талдау

Туризм елдерге пайда әкелетін маңызды салаға айналууда. Туризм саласының маңыздылығы дамушы елдердегі халықтың жұмыспен қамтамасыз етілуі, елге валюта ағымын ұлғайту және де төлем балансында реттеуші рөл атқаратындығында болып табылады. Туризм секторы пайда табу үшін туристік тауарлар мен қызметтер өндіретін, сататын және соның нәтижесінде құндылық жарататын орналастыру мекемелері, тамақ және сусындар өндірісі, демалыс орындары мен басқа да туристік кәсіпорындарды қамтиды. Туризм саласының дамуы аталмыш салалардың да дамуын білдіреді. Туризм саласынан түсетін табыстардың елдердің экономикалық өсу процесіне әсері туризмді дамытуға бағытталған саясатты қалыптастырудағы шешуші фактор болып есептеледі. Туризм секторы ұлттық табыстың үлесімен, төмен балансының ағымдағы шотының әсерімен, тікелей немесе жанама жұмысқа орналасу мүмкіндігімен, көптеген секторлармен өзара әрекеттесуімен және оның елдің алға жылжуындағы рөлімен байланысты Түркияның өте маңызды секторы болып табылады. ARDL тестін қолдана отырып, мақалада Түркиядағы 1980–2016 жылдардағы туризм кірісі мен экономикалық өсімінің жылдық деректері қарастырылды. Нәтижелер бойынша Түркияда туризм кірісі мен ЖӨ-нің өсу тенденциясы бар деген қорытынды жасалды.

Кілт сөздер: туризм, туризм кірістері, экономикалық өсу, Түркия, ЖІӨ, ARDL тесті, коинтеграция, ADF тесті, PP тесті, туризм саясаты.

Кіріспе

Туризм елге экономикалық, әлеуметтік және мәдени салаларда жетістікке жетуге мүмкіндік беретін қызмет көрсетудің маңызды салаларының бірі болып саналады. Бүгінгі таңда туризм көптеген дамыған және дамушы елдерде экономикалық өсу мен дамудың маңызды көздерінің бірі ретінде қарастырылады [1]. Көптеген елдер үшін туризм — бұл ең маңызды экспорт, шетелден ақша алатын сектор және дамудың қозғаушы күші [2]. Дүниежүзілік туристік ұйымның (ДСҰ) мәліметтері бойынша, 2016 жылы халықаралық туристердің саны 1,2 миллиардқа жетті және халықаралық туризмнен түсетін түсімдер 1 трлн 436,9 миллиард долларға жетті [3]. Туризм саласы әлемдегі жалпы экспорттың 6 % құрайды, шамамен 1,5 триллион доллар. Осы мәліметтер аясында туризм саласы әлемдік экономиканың маңызды қозғаушы күші болып табылатыны байқалады. Әлемдік туристердің саны 1950 жылы 25,3 миллион болғанда, 57 жылда әлемдік туристік қозғалыстар 48 %-ға (шамамен 48 есе) артқандығы байқалады, бұл үлкен дамудың белгісі. Бұл көрсеткіштер сәйкесінше 1,6 млрд адам және 2020 жылы 2 трлн доллар деп есептелген (Чо, 2003). Дәл сол сияқты, Дүниежүзілік туризм және саяхат кеңесі (WTTC) мәліметтері бойынша туризм саласында 284 миллионнан астам адам жұмыс істейді, бұл бүкіл әлемдегі жұмыс күшінің 11,1 % құрайды [3]. Осы себепті туризм, әсіресе дамушы елдерде, туристік әлеуеті бар көптеген елдерде; жұмыспен қамту, табыс деңгейі, сыртқы және ішкі қарыз жүктемесін азайту және төлем балансының жақсаруына оң ықпал етеді. Түркияда туризм саласындағы өсу үрдісі 1980 жылдан бастап жылдам дамыды. Аталған кезеңде Түркияда туризм саласы экономикалық дамудың қозғаушы күші ретінде қарастырылды. 2000 жылдан бастап UNWTO деректері бойынша Түркия әлемдегі ең үздік он елдің арасында орын алуда [3].

Мақалада Түркияның туризм секторының маңыздылығы бағаланып, елдегі туризм кірістерінің экономикалық өсу әсері зерттелген.

Материалдар мен әдістер

Әлемнің көптеген елдері үшін туризм қазір экономикалық қызмет болып саналады. Соңғы жылдары көптеген елдерде туризмнен түсетін табыс пен экономикалық өсім арасындағы байланыс кеңінен зерттелді. Экономикалық тұрғыда табыс әкелу, валюта түсімін арттыру, төлем балансының тапшылығын жабу, өндірісті (өсу) және жұмыспен қамтуды ұлғайту деп атауға болады. Туристік

қызмет экономиканың екі саласына да әсер етеді, өйткені олар тауарлар мен қызметтерді сатып алуы да, тұтынуды да қамтиды [4].

Туризмнің экономикалық әсері сыртқы сауданың ең үлкен мәні болып табылады. Бұл көптеген елдер үшін маңызды экспорт көзі. Туризмнің маңызды экономикалық эффектілері — бұл сауда мен валюта айырбастауына жағымды әсер [4]. Туризм экономикалық өсуге себеп болатын теориялық негіз экспорт пен экономикалық өсу әдебиетіне негізделген деп айтуға болады [4]. Іс жүзінде төлем балансында ағымдағы шоттың халықаралық қызметтері бөліміне кіретін туризм халықаралық саудаға жататын дәстүрлі сервистік қызмет түрлерінің алдыңғы қатарында тұрғандығы байқалады. Шетелдік туристердің басқа елге туристік мақсаттағы шығындары сол тауар экспорты сияқты валюталық кірістерді қамтамасыз етеді. Басқаша айтқанда, туризм — бұл көрінбейтін экспорт заты болып табылады [5]. Экспортқа бағытталған өсу гипотезасында қабылданғандай туризм ұзақ мерзімді перспективада экономикалық өсуге оң әсерін тигізеді [5]. Атап айтқанда, дамушы елдердің экономикалық дамуы мен өсуін жүзеге асырудағы ең үлкен проблема болып табылатын валюталық қиыншылықты жеңу үшін туризмнен алынған валюта айырбастау әдісі болуы мүмкін. Сонымен қатар, туризмге жұмсалатын шығындар мен инвестициялар мультипликативті әсері бар экономикаға қуат береді [6]. Туризм елде жаңа жұмыс орындарын құру және аймақтық дамудағы айырмашылықты азайту арқылы аймақтардың теңгерімді дамуына мүмкіндік береді. Туристік инвестициялар елдің аз дамыған аймақтарында ынталандырумен жеделдеген кезде, бұл инвестициялардың аймақтағы жаңа жұмыс орындарын арттырып, халықты жұмыспен қамтамасыз етеді [7]. Қорытындылай келе, туризм саласынан түсетін табыстар елдердің макроэкономикалық көрсеткіштеріне әсер етеді [8]. Бұл әсерлер оң немесе теріс болуы мүмкін. Туризмнің оң әсері төлем балансы, ЖІӨ немесе жұмыспен қамту сияқты салаларда байқалады. Бұл жағдай мемлекеттерді туризмді қолдайтын саясатқа шоғырландыруға мәжбүр етеді [9].

1980 жылдан бастап Түркияда туризм секторының тұрақты түрде артуы экономикаға үлкен әсерін тигізді. Осы әсерлердің ең маңыздысы Түркияның дамуын қамтамасыз ету үшін қажетті экономикалық өсуіне ықпал етуі болып табылады. Осы орайда, Түркияның экономикасы дағдарыс жылдарын қоспағанда, үздіксіз өсуін жалғастырып келеді. Түркия экономиканың көптеген салаларында елеулі табыстарға жетіп келеді, туризм саласында да әлемдік рейтингте маңызды орны бар.

Еуропаның негізгі параметрлерімен салыстырғанда Түркияның экономикасына туризм секторының үлесі 1-кестеде талданады.

1 - к е с т е

Туризм секторының ЖІӨ-ге қосқан үлесі

№	Елдер	Миллиард доллар
8	Италия	207.6
9	Испания	177.2
14	Түркия	88
-	Әлемдік орташа көрсеткіш	57.3
29	Грекия	36.6
46	Мысыр	19.4
48	Марокко	19
	Басқа Еуропа елдерінің орташа көрсеткіші	17.4
64	Ливан	9.2
76	Тунис	5.7
89	Кипр	4.3
104	Мальта	2.7

Дерек көзі [3].

2016 жылы Түркиядағы ЖІӨ-гі туризм секторының үлесі 88 миллиард АҚШ доллары деңгейінде болды. Осы құндылықтарының негізінде, Түркия ол әлемдегі он төрт елде орналасқан ЖІӨ-ге туризм секторының ең бағыттарына үлес қосты. Туризм секторының ЖІӨ-ге орташа үлесі әлемде 57,3 млрд.

АҚШ долларын, ал басқа Еуропа елдерінің орташа мөлшері 17,4 млрд. АҚШ долларын құрайды. Бұл орайда, Туризм индустриясы Түркия экономикасына айтарлықтай әсер бар деп айтуға болады. Әлемнің Түркия экономикасы мен туризм саласында салмағы 1-кесте Еуропалық орташа көрсеткіштен жоғары болып тұр.

2 - кесте

Туризм саласының жұмыспен қамтуға қосқан үлесі

№	Елдер	Адам саны
15	Италия	2.9 миллион
17	Испания	2.7 миллион
19	Түркия	2.2 миллион
-	Әлемдік орташа көрсеткіш	2.1 миллион
21	Марокко	1.9 миллион
23	Мысыр	1.7 миллион
43	Грекия	860 мың
	Басқа Еуропа елдерінің орташа көрсеткіші	590 мың
75	Тунис	430 мың
83	Ливан	339 мың
133	Кипр	81 мың
149	Мальта	49 мың

Дерек көзі: [3].

2-кестеде көрсетілген жалпы 2,2 млн адам Түркияда туризм саласында жұмыспен қамтылған. Түркия осы жұмыспен қамту қуаттылығы, әлемдегі туризм саласы 19 елдегі адамдардың көпшілігі жұмыс істеп тұр. Екінші жағынан, Түркияда туризм секторының жұмыспен қамту сыйымдылығы орташа, сондай-ақ басқа да еуропалық елдерге қарағанда жоғары.

3 - кесте

Туризм саласының экспортқа қосқан үлесі

№	Елдер	%
35	Ливан	32.5
40	Грекия	28.0
47	Кипр	23.8
52	Марокко	22.1
69	Испания	16.1
73	Түркия	14.2
80	Мысыр	11.4
84	Тунис	10.5
90	Мальта	9.9
105	Италия	7.5
	Басқа Еуропа елдерінің орташа көрсеткіші	7.0
	Әлемдік орташа көрсеткіш	6.6

Дерек көзі: [3].

2016 жылы туристік сектордың экспортқа қосқан үлесі 14,2 % орындалды. Дәл осындай бірлік бойынша орташа мәні — 6,6 %, ал басқа Еуропа елдерінде — 7 %. Туризм секторына экспортының құны мен Түркия басқа еуропалық елдердің әлемдік орташа үлесі орташадан жоғары екенін көрсетеді.

Туризм саласына салынған жалпы инвестициялар

№	Елдер	Млрд АҚШ доллары
10	Түркия	17.5
11	Испания	17.2
16	Италия	10.6
29	Мысыр	4.6
-	Әлемдік орташа көрсеткіш	4.4
34	Марокко	4.1
38	Грекия	3.5
-	Басқа Еуропа елдерінің орташа көрсеткіші	2.1
62	Ливан	1.2
74	Тунис	0.8
102	Кипр	0.3
112	Мальта	0.3

Дерек көзі: [3].

Еуропалық елдердің туризм саласына жұмсап отырған инвестиция көлемі орташа 2,1 млрд құрады, ал Түркия мемлекетінің бұл салаға құйған жалпы инвестиция көлемі 17,5 млрд АҚШ доллары, ал 2016 жылы туризм саласындағы инвестиция 4,4 млрд АҚШ долларын құрады. Туризмнің экономикалық өсуге қосқан үлесін есептеу үшін туризмнің макроэкономикалық өлшемдерін зерттеу керек. Туризмнің макроэкономикалық өлшемдері; туризмнен түсетін кірістер, туризм шығындары және шетелдік қонақтар.

Туризмнің макроэкономикалық критерийлері мен экономикалық өсу арасындағы байланыс уақыт кезеңдері мен әртүрлі әдістерді қолдана отырып көптеген зерттеулерде қарастырылды. Бір елдерде жүргізілген әртүрлі зерттеулер әртүрлі нәтижелерге ие. Эмпирикалық нәтижелер әрдайым бірдей нәтиже бермейді, себебі әртүрлі эконометриялық әдістер мен әртүрлі уақыт кезеңдерін қолдану арқылы түсіндіруге болады. VAR талдауы, Йохансеннің векторлық қателерді түзету моделі, Гранжердің себебін талдау, ARDL моделімен шекаралық тест, панельдік мәліметтер тәсілдері көптеген түрлі әдістерде қолданылады [10]. Туризм секторының экономикалық өсуге қосқан үлесі туралы көптеген зерттеулер жүргізілсе де, зерттеушілер осы екі ауыспалылар арасында себеп-салдарлық байланыс бар деген пікірмен келіспейді. Кейбір зерттеулер туризм мен экономикалық өсудің арасында екі жақты байланыс бар деп тұжырымдайтын болса, кейбір зерттеулер туризмнің біртектес байланысы бар екенін, ал кейбір зерттеулер туризм мен экономикалық өсімнің арасында ешқандай байланыс жоқ екенін анықтады [11].

Түркияның экономикасы үшін зерттеулер жасалды; оны туризм негізіндегі өсу гипотезасын қолдайтын және қолдамайтын зерттеулер ретінде топтастыруға болады. Зерттеулер әлемдегі жаңалықтарға орын берген Түркия үшін төмендегі 5-кестеде ұсынылған.

Ұлттық әдебиетке шолу

Автор	Әдіс	Деректер жинағы	Қорытынды
1	2	3	4
<i>Туризм негізінде өсу гипотезасын қолдайтын зерттеулер</i>			
Чобан және Озжан (2013)	Коинтеграция VECM	1963–2010	Туризмнен түсетін табыс өсуге әсер етеді. Туризмнен түсетін табыс — бұл экономикалық өсудің екі жақты себептері
Арсланттурк және Атан (2012)	VAR, Коинтеграция	2002	Туризмнен түсетін түсімдер мен экономикалық өсудің арасында себеп-салдарлық байланыс бар, ал туризмнен түсетін түсімдер экономикалық өсуге әсер етеді

1	2	3	4
Қызылгол (2006)	Гренджер себептілігі, Коинтеграция	1992:1–2006:2	Экспорт, туризмнен түсетін табыс пен экономикалық өсім арасында ұзақ мерзімді байланыс бар
Гундуз және Хатеми (2005)	ARCH	1963–2002	Туристер саны мен валюта бағамы экономикалық өсуге тиімді әсер етеді.
Онган және Демироз (2005)	Гренджер себептілігі	1980: Q1–2004: Q2	Олар экономикалық өсу ұзақ және қысқа мерзімді болашақтағы туризмнен түсетін түсімнің арасындағы екі жақты себеп екенін анықтады
<i>Туризмге негізделген өсу гипотезасын қолдамайтын зерттеулер</i>			
Хепактан және Чынар (2010)	Гренджер себептілігі	1980–2008	Туризм саласы төлем балансына және жұмыспен қамтуға оң әсер етеді. Түркия өсуіне тікелей әсер ете қоймайды
Ямак және т.б. (2012)	Гренджер себептілігі	1968–2006	Туризм кірістері, секторлар мен ЖҰӨ арасында ұзақ мерзімді байланыс табылған жоқ
Катыржыюглу (2009)	Коинтеграция	1960–2006	Туризм кірісі мен экономикалық өсім арасында ешқандай байланыс табылмады
Озтурк және Ажаравжы (2009)	ARDL және VECM тесті	1987–2007	Туризмге негізделген өсу гипотезасы Түркияда жарамсыз болып табылады
Явуз (2006)	Гренджер себептілігі, Toda Yomato әдісі	1992: Q1–2004: Q4	Туризмнен түсетін түсімдер мен экономикалық өсімнің арасында ешқандай байланыс жоқ

1980 жылы экономикалық өсу арасындағы себепті байланыс осы ғылыми-зерттеу саласындағы Түркияның туризм кірісі — 2016 мерзімге орнатуға 37-жылдық деректермен жұмыс істейді. TurkStat дайындаған АҚШ долларындағы жалпы ішкі өнімнің көрсеткіштері экономикалық өсудің индикаторы ретінде пайдаланылады және TurkStat дайындаған және Мәдениет пен туризм министрлігі шығарған АҚШ долларындағы туризмнен түсетін жалпы кіріс туризмнің кірісіне пайдаланылады. Тесттер Eviews 8 бағдарламасының көмегімен өткізілді. Сонымен, зерттеу моделін келесі түрде жазуға болады:

$$GSYH_t = \beta_0 + \beta_1 tgeliri_t + \varepsilon_t$$

Модельде; «t» кезеңді, «GSYH» экономикалық өсуді, *tgeliri* туризмнен түсетін табысты білдіреді, ал ε символы қалдық терминді білдіреді.

Туризм кірісі мен экономикалық өсімнің арасындағы байланысты зерттеген зерттеуде сериялардың тұрақтылығын зерттеу үшін ADF және PP қондырғыларының түбірлік сынамалары пайдаланылды, ауыспалылар арасындағы ұзақ және қысқа мерзімді қатынасты анықтау үшін ARDL тесті қолданылды.

Бірлік түбірлік тестінің мақсаты қатарлардың стационарлық емес екендігін зерттеу болып табылады. Стационарлық емес уақыттық сериялардың мәліметтерін қолдана отырып жасалған модельдерде қате регрессияның мүмкіндігіне байланысты болжам нәтижелері жалған байланысты көрсетуі мүмкін. Сонымен қатар, стационар емес айнымалылар олардың арасында нақты байланыс болмаса да, мағыналы байланыс ретінде түсіндіруге әкелуі мүмкін [12].

ARDL тесті ЖІӨ мен туризм кірістері арасында қандай да бір интеграциялық байланыстың бар-жоғын тексеру үшін қолданылды. Осы зерттеуде ARDL тестін коинтеграциялық байланыс үшін пайдаланудың бірнеше себептері бар. Біріншіден, зерттеуде пайдаланылған мәліметтер саны әр айнымалы үшін 37 құрайды. Энгле-Гранжер (1987), Йохансен (1988) және Йогансен Джуселиустың біріккен сынақтары әдетте үлкен үлгінің сандық сынақтарында қолданылады және үлгілердің аз санында өте жақсы нәтиже бермеу мүмкіндігі бар. Зерттеуде пайдаланылған үлгілердің саны 35 болғандықтан, яғни салыстырмалы түрде аз болғандықтан, ARDL тестілеу тәсіліне артықшылық берілді. ARDL-ге негізделген ұзақ мерзімді бағалау коэффициенттері кішкентай үлгілерде де жақсы

қорытындылар беретіндігі анықталды [13]. Сонымен қатар, ARDL тестілеу тәсілінің балама коинтеграциялық сынақтардан бірнеше артықшылығы бар. Ең маңызды артықшылығы — анализге енгізілген айнымалыларды олар I (0) немесе I (1) болғанына қарамастан қолдануға болады. Сондықтан, шекаралық тест тәсілінде айнымалылардың интеграциялану дәрежесін анықтаудың қажеті жоқ. Сонымен қатар, бірлік түбір сынағының қуаты төмен болғанда, түбір және біріктіру анализі бойынша әдебиеттер зерттелгенде, тест алдындағы проблемалық нәтижелер бар екендігі байқалады. ARDL шекаралық тестілеу тәсілінің екінші артықшылығы — Энгл-Грейндер әдісіне қарағанда жақсы статистикалық қасиеттерге ие, өйткені ол қатесіз түзетуді қолданады. Тағы бір маңызды артықшылығы — бұл бақылау саны аз болған кезде EngleGranger және Johansen біріктіру сынақтарына қарағанда сенімді [14].

Нәтижелер мен пайымдаулар

ARDL шекаралық тестілеу тәсілінің ең маңызды артықшылығы — бұл зерттелген айнымалы мәндердің I (0) немесе I (1) болғанына қарамастан қолдануға болады [15]. Алайда, серия I (2) болған жағдайда, түбірлік сынама қолданылады. Қатарлардың тұрақтылығын зерттеу үшін қолданылатын түбірлік сынақтардың нәтижелері 6 және 7 кестелерде келтірілген.

6 - кесте

ADF стационарлық сынағының нәтижелері

Айнымалылар	Level		1.st difference		
	t-statistic	p-value	Айнымалылар	t-statistic	p-value
GSYH	-1.5275	0.5041	Δ GSYH	-5.4900	0.0001
tgeliri	-1.9769	0.2923	Δ tgeliri	-5.4567	0.0000

ЖІӨ сериясы трендке де, белгіленген мерзімге де ие болғандықтан, ADF регрессиясының теңдеуі детективтік компоненттерден алынған трендті де, белгіленген мерзімді де қамтиды.

ADF бірлік түбірін тексеру нәтижелеріне сәйкес, зерттеу шеңберіндегі екі айнымалы мән деңгейінде бірлік түбірге ие, ал бірінші қатардағы айырмашылықтар бірлік түбірін қамтымайды. Бұл нәтижелер интегралдау тәртібі екі айнымалы үшін де 1 болатындығын көрсетеді, сондықтан олардың деңгейлеріндегі стационар емес қатарлар бірінші ретті айырмашылықтарда тұрақты болады.

7 - кесте

PP стационарлық сынағының нәтижелері

Айнымалылар	Level		1.st difference		
	t-statistic	p-value	Айнымалылар	t-statistic	p-value
GSYH	-1.5105	0.5163	Δ GSYH	-5.9756	0.0001
tgeliri	-5.5056	0.0002	Δ tgeliri	-	-

ЖІӨ сериясы трендке де, белгіленген мерзімге де ие болғандықтан, ADF регрессиясының теңдеуі детективтік компоненттерден алынған трендті де, белгіленген мерзімді де қамтиды.

PP түбірлік сынағының нәтижелеріне сәйкес ЖІӨ өзгермелі мәні түбір деңгейінде болады және бірінші реттік айырмашылық алынған кезде тұрақты болады. Туризмнен түсетін ауыспалы деңгей тұрақты болып табылды. Келесі кезең — ЖІӨ мен туризм кірістері арасында кез-келген коинтеграциялық байланыстың бар-жоғын тексеру үшін ARDL сынағы жасалынады.

ARDL тестілеу тәсілі векторлық қателерді түзету моделін қолданады және стандартты F-сыни мәндері мен мәліметтер арасындағы ұзақ мерзімді коинтеграциялық байланыстың болуын тексереді. Векторлық қателерді түзетудің анықталмаған моделі үшін кідірістің максималды ұзақтығын анықтау керек. Ақай туралы ақпарат критерийі артта қалған ұзындығын анықтау үшін қолданылды. 8-кестені қараған кезде сәйкес келетін ұзындықтың 3 болатындығы анықталды.

ARDL моделі үшін кідірудің тиісті ұзақтығын анықтау

Lag	LogL	AIC	SC	HQ
0	-47.5359	3.0997	3.1876	3.2663
1	25.4616	-1.2275	-0.9530*	-1.3678*
2	28.2581	-1.1405	-0.6828	-0.9897
3	34.6327	-1.2455*	-0.6485	-1.0765

ARDL шекаралық тестілеу әдісіндегі артта қалу ұзақтығын анықтағаннан кейін, зерттелетін айнымалылар арасындағы коинтеграциялық байланыстың бар-жоғын тексеру үшін стандартты F-статистикалық әдіс қолданылды. 9-кестені талдағанда, ЖІӨ мен туризм кірістері арасында коинтеграциялық байланыс бар деген тұжырым жасалады, өйткені F-статистикалық мәні 5% маңыздылық деңгейіндегі I (1) жоғарғы шектен жоғары.

ADF стационарлық сынағының нәтижелері

k	F statistic	Төменгі шек I (0)	Жоғарғы шек I (1)
1	5.617654	3.62	4.16

Ескертпе: k тәуелсіз айнымалы санын білдіреді. Сыни мәндерді Песаран және басқалар анықтады. (2001: 300) Кесте CI (iii) -тен алынған.

Тиісті коинтеграциялық қатынастарды алғаннан кейін ARDL моделінде айнымалылар арасындағы ұзақ және қысқа мерзімді байланыс қарастырылады. Бұл тұрғыда келесі теңдеу ARDL кателіктерін түзету моделі мен айнымалылар арасындағы ұзақ мерзімді қатынасты көрсетеді:

$$GSYH_t = \beta_0 + \sum_{i=1}^{\rho} \varphi_{1i} gsyh_{t-1} + \sum_{i=0}^{\rho} \beta_{1i} tgeliri_{t-i} + \varepsilon_t$$

Зерттеуде артта қалу ұзақтығын анықтау үшін Aikeike ақпараттық критерийі қолданылды және ұзақ мерзімді болжамды модель ARDL (2.1) моделі деген тұжырым жасалды. ARDL моделін қолдану арқылы алынған ұзақ мерзімді коэффициенттер келесі түрде алынады:

ARDL (2,1) моделі бойынша есептелген ұзақ мерзімді коэффициенттер

Айнымалылар	Коэффициент	Стандартты қате	t-statistic	p-value
tgeliri	0.438765	0.052149	11.23467	0.0001
c	11.098765	1.199000	9.23456	0.0000

Кестеден көріп отырғанымыздай, туризмнен түсетін кірістер қатарының және тәуелді ауыспалы ЖІӨ-нің t коэффициенттерінің t мәні 1% маңызды мәнге ие. ЖІӨ тәуелді айнымалы және туризм кірісі тәуелсіз айнымалы болатын сызықтық функцияны былай жазуға болады.

$$GSYH = 11.098765 + 0.438765 * tgeliri$$

Жоғарыда келтірілген теңдеуде айтылғандай, туризмнен түсетін кіріс коэффициенті 0,438765 құрайды. Осы коэффициентке сәйкес, туристік табыстың ұзақ мерзімді перспективада 1%-ға өсуі ЖІӨ-нің 0,43% өсуіне әкеледі және ЖІӨ мен туризм кірістері арасында ұзақ мерзімді коинтеграциялық байланыс бар деген қорытынды жасалды.

ЖІӨ мен туризм кірістері арасында қысқа мерзімді байланыстың бар-жоғын анықтау үшін кателерді түзету моделі қолданылуы керек. Тест нәтижесінің кателіктерін түзету механизмі келесідей:

ARDL (2,1) қатені түзету моделінің нәтижелері

Айнымалы	Коэффициент	Стандартты қате	t-statistic	p-value
CointEq(-1)	-0.398234	0.102349	-4.06785	0.0004

Қателерді түзету моделінің жұмыс істеуі үшін коэффициент мәні теріс және маңызды болуы керек. Кестеде көрсетілгендей, модельдегі коэффициент -0.398234, бұл қателерді түзету моделінің дұрыс жұмыс істейтінін көрсетеді. Сонымен қатар, ықтималдық мәні қарастырылған кезде, модель маңыздылық деңгейіне сәйкес келеді 1 %. Қателерді түзету моделінің коэффициентіне сәйкес қысқа мерзімді кезеңдегі ауытқулардың шамамен 39 % -ы келесі кезеңде жақсарады және ұзақ мерзімді теңгерімге жетеді. Қысқа мерзімді модельдегі ауытқулар ұзақ мерзімді теңгерімге толықтай жету үшін 2,56 кезеңді алады. Талдауда пайдаланылатын деректер жыл сайын болатындықтан, қысқа мерзімді ауытқулар ұзақ мерзімді балансты толығымен қамтамасыз ету үшін шамамен 2,56 жыл, яғни шамамен 30,22 айды алады.

Қорытынды

Туризм секторынан алынған кірістер елдердің экономикалық өсуіне әсер етіп етпейтіндігін зерттеу өте маңызды. Туризм саясаты құрылымдалған кезде осы әсерлерге байланысты қажетті қадамдар жасалады. Туризмді дамытуға арналған маркетингтік және инвестициялық шығыстардың қайтарымы туристік саясаттың ықпалы мен үздіксіздігі үшін маңызды сілтеме болып табылады.

Ол, әсіресе, Түркияда әлемдегі туризм саласындағы жылдам өсу үрдісі, 1980 жылдан бастап өзін көрсетті. 1980 жылдан кейінгі кезеңде туризм саласы экономикалық өсудің, жұмыспен қамтудың және аймақтық дамудың қозғаушы күшіне айналды. Әдебиетте, Түркияда туризм секторының экономикалық әсерін өте үлкен ролі бар. Әдебиеттердегі кейбір зерттеулер туризмге негізделген өсу гипотезасын қолдағанымен, кейбір зерттеулер туризм мен экономикалық өсімнің арасындағы себептілік байланысты тапқан жоқ.

Бұл зерттеуде 1980–2016 жылдарға арналған ARDL тестілеу әдісімен туризмнен туризмнен түсетін кірістер мен экономикалық өсімнің арасындағы байланыс талданды. Талдауда алдымен айнымалыларға бірлік түбірлік сынақтар қолданылды, содан кейін біріктіру қатынасы қарастырылды. Айнымалылар арасындағы коинтеграциялық байланыс анықталғаннан кейін ұзақ және қысқа мерзімді қатынастар талданды. Ұзақ мерзімді қатынастардың нәтижелері бойынша; ұзақ мерзімді перспективада туризмнен түсетін табыстың 1 %-ға өсуі ЖІӨ-нің 0,43 % өсуіне әкеледі. Туризм кірісі мен ЖІӨ арасындағы ұзақ мерзімді және қысқа мерзімді маңызды байланысты ескере отырып, туристік кірістерге де, ЖІӨ-ге де оң әсер ететін туристік саясатты жүргізу маңызды. Қысқа мерзімді шешімдер емес, ұзақ мерзімді шешімдер ұсыну арқылы жасалынатын туристік саясаттың ұзақ мерзімді саясаттың туризмде тиімдірек екендігіне негізделгендігі үлкен мәнге ие. Түркияның бай мәдени мұрасы және туризм қызметін көтермелеу керек, бағалануы тиіс, сондай-ақ маусымдық туризм жыл бойы бой көтереді.

References

- 1 Lim, C. (1997). Review of International Tourism Demand Models, *Annals of Tourism Research*, 24(4), 835–849.
- 2 Marcouiller, D.W., Kim, K.K., & Deller, S.C. (2004). Natural amenities, tourism and income distribution. *Annals of tourism research*, 31(4), 1031–1050.
- 3 WTTC, (2017). *wttc.org*. Retrieved from <https://www.wttc.org/> Access date: 24.06.2019
- 4 Chou, M.C. (2013). Does Tourism Development Promote Economic Growth in Transition Countries? A Panel Data Analyses. *Economic Modelling*, Vol. 33, 226–232.
- 5 Henderson, C.J. (2007). Tourism Crises: Causes, Consequences and Management, Elsevier Inc, *United States of America*, 33–34.
- 6 Vanegas, M. ve Croes, R.R. (2003). Growth, Development and Tourism in a Small Economy: Evidence from Aruba, *The International Journal of Tourism Research*, 5 (5), 315–330.
- 7 Theobald, W.F. (2001). *Global Tourism*. Oxford: Butterworth & Heinemann, Second Edition.
- 8 Croes, R.R. (2006). A paradigm shift to a new strategy for small island economies: Embracing demand side economics for value enhancement and long term economic stability. *Tourism Management*, 27(3), 453–465.

- 9 Cho, V. (2003). A comparison of three different approaches to tourist arrival forecasting. *Tourism management*, 24(3), 323–330.
- 10 Brida, J.G. ve Pulina, M. (2010). A Literature Review on the Tourism-Led-Growth Hypothesis. Working Paper Crenos 20117, Center for North South Economic Research, University of Cagliari and Sassari, Sardinia.
- 11 Jackman, M. (2012). Revisiting the Tourism-Led Growth Hypothesis for Barbados: A Disaggregated Market Approach. *Regional and Sectoral Economic Studies*, Vol. 12, No. 2, 15–26.
- 12 Risso, W.A. & Brida, J.G. (2009). The Contribution of Tourism to Economic Growth: An Empirical Analysis for the Case of Chile, *European Journal of Tourism Research*, 2: 178–185.
- 13 Mishra, P.K., Rout, H.B. ve Mohapatra, S.S. (2011). Causality between Tourism and Economic Growth: Empirical Evidence from India. *European Journal of Social Sciences*, Vol. 18, No. 4, 518–527.
- 14 Tuğcu, C.T. (2014). Tourism and Economic Growth Nexus Revisited: A Panel Causality Analysis For The Case of The Mediterranean Region. *Tourism Management* 42, 207–212.
- 15 Pesaran, M.H., Y. Shin ve R.J. Smith (2001). Bounds Testing Approaches to The Analysis of Level Relationships, *Journal of Applied Econometrics*, 16, 289–326.

А. Сыздықова, А. Абубакирова, Д. Келесбаев, З. Бингол, С.Ш. Мамбетова

Анализ отношений между доходами туризма и экономическим ростом в Турции

Туризм становится все более и более важным сектором, который приносит отдачу странам. Тот факт, что он обеспечивает высокую занятость, особенно для развивающихся стран, увеличивает валютный поток и играет регулирующую роль в платежном балансе, показывает важность сектора туризма. Сектор туризма состоит из предприятий по размещению, предприятий по производству продуктов питания и напитков, предприятий отдыха и туристических предприятий, которые производят, продают и создают добавленную стоимость в значительной степени с целью получения прибыли. Развитие сектора туризма также означает развитие другого сектора. Влияние доходов от туризма на процесс экономического роста является решающим фактором в формировании политики, направленной на развитие туризма. Туристический сектор из за доли национального дохода, влияния текущего счета платежного баланса, прямых или косвенных возможностей трудоустройства, взаимодействия с большим количеством секторов и его роли в продвижении страны является очень важным в Турции. В статье с помощью ARDL-теста изучены ежегодные данные доходов от туризма и экономического роста в Турции за период 1980–2016 гг. На их основе сделан вывод о том, что в Турции заметна тенденция в увеличении доходов от туризма и ВВП.

Ключевые слова: туризм, доходы от туризма, экономический рост, Турция, ВВП, ARDL-тест, коинтеграция, тест ADF, тест PP, политика туризма.

A. Syzdykova, A. Abubakirova, D. Kelesbayev, Z. Bingol, S.Sh. Mambetova

Analysis of relationship between tourism growth and income in Turkey

Tourism has become more and more important sector with the returns it provides to countries. The fact that it provides high employment especially for developing countries, increases foreign exchange flow and plays a regulatory role in the balance of payments reveals the importance of the tourism sector. The tourism sector consists of accommodation enterprises, food and beverage enterprises, recreation enterprises and travel enterprises that produce, market and create added value for the most part. The development of the tourism sector also means the development of the other sector. The impact of tourism revenues on the process of economic growth is a decisive factor in shaping policies aimed at tourism development. Tourism sector; the share of national income, the current account of the impact on the balance of direct and indirect employment opportunities it provides, since it interacts with many sectors and is a very important sector for Turkey's economy due to its role in the promotion of the country. In this study, using annual data for the period 1980-2016 Turkey's tourism revenues and economic growth have been studied with the help of the ARDL-test. According to the results of Turkey in tourism revenues and GDP has strong relationships in both long and short term.

Keywords: tourism, tourism income, economic growth, Turkey, GDP, ARDL test, cointegration, ADF- test, PP test, tourism policy.